

KATARZYNA OSSOWSKA-KULIŃSKA

PRZESTRZEŃ ZIEMI ŚWIĘTEJ
W SZESNASTOWIECZNYCH
DESKRYPCJACH
POLSKICH PIELGRZYMÓW

**PRZESTRZEŃ ZIEMI ŚWIĘTEJ
W SZESNASTOWIECZNYCH
DESKRYPCJACH
POLSKICH PIELGRZYMÓW**

ANALECTA LITERACKIE I JĘZYKOWE

tom XIX

Rada redakcyjna serii wydawniczej

Karolina Goławska-Stachowiak

Katarzyna Kaczor-Scheitler

Magdalena Kuran

Michał Kuran (redaktor naczelny)

Małgorzata Mieszek (zastępca redaktora naczelnego)

Małgorzata Pawlata

Anna Petlak

Krystyna Płachcińska

Mateusz Poradecki

Joanna Rażny

Monika Urbańska

Maria Wichowa

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

KATARZYNA OSSOWSKA-KULIŃSKA

**PRZESTRZEŃ ZIEMI ŚWIĘTEJ
W SZESNASTOWIECZNYCH
DESKRYPCJACH
POLSKICH PIELGRZYMÓW**

**WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO**

Łódź 2022

Analecta Literackie i Językowe, t. XIX

Katarzyna Ossowska-Kulińska — Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Polskiej i Logopedii
Zakład Literatury Dawnej, Edytorstwa i Nauk Pomocniczych
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENCI

Dariusz Rott, Marta Wojtkowska-Maksymik

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

SKŁAD i ŁAMANIE

Michał Kuran

INDEKS

Katarzyna Ossowska-Kulińska

KOREKTA

Katarzyna Ossowska-Kulińska, Michał Kuran

KOREKTA TECHNICZNA

Lena Gralka

PROJEKT OKŁADKI

Agencja Reklamowa efectoro.pl

Na okładce wykorzystano centralny fragment mapy Erharda Reuwicha załączonej do
Peregrinatio in Terram Sanctam Bernharda von Breydenbacha (Spira 1490)
Według egzemplarza udostępnionego przez Library of Congress z Lessing J. Rosenwald collection

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

© Copyright by Katarzyna Ossowska-Kulińska, Łódź 2022

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2022

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.10591.21.0.M

Ark. druk. 13,875

ISBN 978-83-8331-016-9

e-ISBN 978-83-8331-017-6

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 635 55 77

W zdarzeniu geograficznym, które współtworzy literacka poiesis, istotne jest współdziałanie wielu czynników – zarówno samej twórczości literackiej, jak i czytelnika (dla którego akt lektury staje się wydarzeniem geograficznym) oraz ram kulturowych, historycznych lub współczesnych.

Elżbieta Rybicka

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział I. Badania nad deskrypcjami Ziemi Świętej oraz przybliżenie tradycji opisywania przestrzeni do końca XVI wieku	23
1. Dawne opisy Ziemi Świętej w piśmiennictwie niefikcyjnym	23
2. Zachodnioeuropejska tradycja opisywania Ziemi Świętej	36
3. Polska tradycja pielgrzymowania do Ziemi Świętej oraz opisywania jej obszaru do końca XVI wieku	63
Rozdział II. O modelach prezentacji przestrzeni w dawnym piśmiennictwie niefikcyjnym – charakterystyka modelu deskrypcji Ziemi Świętej	75
1. Kartograficzne i retoryczne źródła średniowiecznych modeli deskrypcji przestrzeni	75
2. Modele prezentacji przestrzeni Ziemi Świętej	79
2.1. Przestrzeń Ziemi Świętej w kartografii	79
2.2. Model chorograficzny	84
2.3. Model retoryczny	86
2.4. Model średniowiecznego bedekera	89
Rozdział III. Konwencje prezentacji przestrzeni w opisach Ziemi Świętej autorstwa Polaków ...	95
1. Deskrypcja Anzelma Polaka	96
1.1. Stan badań na temat dzieła i jego recepcji	96
1.2. O przynależności gatunkowej utworu	98
1.2.1. Deskrypcja Ziemi Świętej Anzelma Polaka jako przewodnik dla przyszłych pielgrzymów	98
1.2.2. Czy dzieło Jeruzolimczyka jest relacją z podróży – relacją z peregrynacji?	102
1.2.3. Dzieło Jeruzolimczyka jako przykład staropolskiej chorografii?	104
1.3. Podział i charakterystyka fragmentów deskryptywnych dzieła Anzelma	106
1.3.1. Topografie i hydrografie w kontekście <i>descriptio regionum</i>	106
1.3.2. <i>Descriptio urbis</i>	109
1.3.3. Deskrypcje lokacji miejsc symbolicznych	111
1.3.4. Opisy pielgrzymich szlaków	113

2. Itinerariusz Jana Tarnowskiego	116
2.1. Stan badań na temat dzieła	116
2.2. O przebiegu peregrynacji Tarnowskiego	118
2.3. O motywacji Tarnowskiego do odbycia pielgrzymki do Ziemi Świętej	119
2.4. Budowa diariusza	121
2.5. Charakterystyka opisów przestrzeni ujętych w diariuszu	125
2.5.1. Elementy ukształtowania terenu Ziemi Świętej wskazane w ramach <i>descriptio regionum</i>	125
2.5.2. Naturalne elementy przestrzeni uwzględnione w opisach miast	127
2.5.3. Ekfrazy obszarów oraz miejsc symbolicznych	128
2.5.4. Opisy szlaków	129
3. Relacja z pielgrzymki Jana Goryńskiego	132
3.1. Stan badań na temat biografii autora i jego relacji z podróży.....	132
3.2. Przebieg peregrynacji i analiza jej opisu w kontekście motywacji do jej odbycia	135
3.3. Analiza deskrypcji przestrzeni ujętych w diariuszu	140
4. Diariusz Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotki z podróży do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu	145
4.1. Stan badań na temat historii recepcji dzieła	145
4.2. O motywacji Radziwiłła Sierotki do odbycia pielgrzymki do Ziemi Świętej	149
4.3. Budowa diariusza oraz przebieg peregrynacji Sierotki	151
4.4. Nawiązania do źródeł zachodnioeuropejskich	154
4.5. Analiza deskrypcji przestrzeni ujętych w diariuszu	160
4.5.1. Topografie i hydrografie występujące w kontekście deskrypcji miast	162
4.5.2. Topografie i hydrografie w opisach obszarów symbolicznych	165
5. Opisy dróg	168
Rozdział IV. Przestrzeń Ziemi Świętej w deskrypcjach polskich pielgrzymów – spojrzenie z perspektywy geopoetyki	177
1. „Pierwotny głos krajobrazu” oraz „jednostkowe doświadczenie” przestrzeni	177
2. Przestrzeń Ziemi Świętej w deskrypcjach Polaków	185
3. Performatywne funkcje deskrypcji	191
Zakończenie	197
Wykaz skrótów	201
Spis ilustracji	203
Bibliografia	205
Indeks osób i postaci	213

Wstęp

Ziemia Święta to obszar wyjątkowy, traktowany przede wszystkim jako miejsce wydarzeń opisanych w Biblii i w tym właśnie charakterze poznawany i przedstawiany już od połowy II wieku¹. Żaden inny region nie może pochwalić się tyloma geograficznymi, historycznymi oraz literackimi reprezentacjami. Szczególna eksploracja przestrzeni Ziemi Świętej nastąpiła na przełomie XIV i XV wieku i to właśnie wtedy powstawały liczne deskrypcje tego obszaru w postaci osobistych relacji². Ich autorami były osoby różnego stanu. Powodów, dla których odwiedzano Ziemię Świętą było wiele: odbywanie niebezpiecznych podróży w celu ascetycznego ćwiczenia mającego wpłynąć uświęcająco na duchownych; działania apostołsko-misyjne; chęć odwiedzania miejsc świętych – związanych także z kultem męczenników; realizowanie ostatniej pielgrzymki w życiu (pielgrzymowanie w sensie eschatologicznym) lub też pielgrzymki pokutnej – jako kary; natomiast w okresie wypraw krzyżowych – podejmowanie wyprawy do Ziemi Świętej przeciw niewiernym³. Aleksandra Witkowska, która szczegółowo przyjrzała się średniowiecznym tzw. *peregrinatio religiosa*, wymienia kilka ich odmian: pielgrzymki błagalne, dziękczynne oraz pokutne⁴.

Deskrypcje Ziemi Świętej oraz świętego miasta Jerozolimy, będące najczęściej piśmienniczą pamiątką z peregrynacji do najważniejszych miejsc świętych, stanowią pożądaną część zachodnioeuropejskiej, jednak dopiero późnośredniowiecznej literatury podróżniczej.

Polska tradycja opisywania ojczyzny Chrystusa nie ma tak długiej historii, jak włoska czy niemiecka. Pierwsze pełne deskrypcje bliskowschodnich terenów pióra polskich

¹ M. Starowieyski, *Przedmowa*, [w:] *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej IV–VIII w.*, oprac. P. Iwaszkiewicz, Kraków 2010, s. 6–7.

² H. Manikowska, *Jerozolima – Rzym – Compostela. Wielkie pielgrzymowanie u schyłku średniowiecza*, Wrocław 2008, s. 34.

³ A. Witkowska, *Peregrinatio religiosa w średniowiecznej Europie*, [w:] *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*, red. H. Manikowska, H. Zaremska, Warszawa 1995, s. 9–14.

⁴ Tamże, s. 15.

autorów ukazały się dopiero w XVI wieku. Należą do nich dzieła: *Terrae sancte et urbis Hierusalem descriptio fratris Anzelmi ordinis Minorum de observantia*⁵ Anzelma Polaka, itinerarium Jana Tarnowskiego⁶, diariusz Jana Goryńskiego⁷ oraz opis podróży do Ziemi Świętej Syrii i Egiptu Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła Sierotka⁸. Utwory wymienionych twórców traktowano przez wiele lat głównie jako piśmiennicze pamiątki mające wartość głównie historyczną, ich znaczenie jest jednak bardzo istotne w kontekście rodzimej tradycji opisywania bliskowschodniego obszaru. Są to utwory otwierające bogatą grupę tekstów traktujących o tym orientalnym terytorium. Należą do nich dzieła nieco późniejszych autorów, jak na przykład: Ignacego Domeyki, Józefa Drohojowskiego, Feliksa Gondka, Ignacego Hołowińskiego, Maurycego Manna, Juliusza Słowackiego czy też Władysława Wężyka⁹. Opracowanie niniejszego studium zrodziło się więc z potrzeby zebrania oraz pogłębienia dotychczasowej wiedzy na temat tej oryginalnej i wąskiej grupy pierwszych opisów Ziemi Świętej sporządzonych przez Polaków.

Podczas prowadzonych badań głównym przedmiotem zainteresowania w analizie wybranych dzieł stał się sposób prezentowania w nich obszaru Ziemi Świętej, ściślej mówiąc obszaru rozciągającego się, jak to ujęła Barbara Szczepanowicz:

[...] pomiędzy Hermonem na północy a Potokiem Egipskim na południu oraz Morzem Śródziemnym na zachodzie i Pustynią Syryjsko-Arabską na wschodzie, położony między 29°30' i 33°15' szerokości geograficznej północnej oraz 34°17' i 35°41' długości geograficznej wschodniej¹⁰.

Tereny Ziemi Świętej są topograficznie bardzo mocno zróżnicowane – obejmują zarówno obszary równinne, pustynne, wyżynne, jak i nizinne. Wedle badaczki:

[...] to obszar wyżynno-górzysty, z wyjątkiem pasa nadbrzeżnego. Charakteryzuje się niezwykle urozmaiconą rzeźbą z dużymi deniwelacjami: wyniosłe góry pokryte śniegiem i suche gorące pustynie, liczne wzgórza i rozległe doliny, jeziora, rzeki i potoki oraz epizodyczne suche wadi¹¹.

⁵ Anzelm Polak, *Terrae Sanctae et urbis Hierusalem apertior descriptio*, [w:] Jan ze Stobnicy, *Introductio in Ptholomei Cosmographiam cum longitudinibus et latitudinibus regionum et civitatum celebriorum*, Kraków, druk Floriana Unglera, 1512. Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 29, Kraków 1933, s. 301. Dzieło to jest obecnie dostępne w Bibliotece Kórnickiej sygn. Cim. Qu. 2009, Cim. Qu. 2010 oraz online w Polskiej Bibliotece Cyfrowej pod hasłem „Jan ze Stobnicy” [https://polona.pl/search/?filters=creator:%22Jan_ze_Stobnicy_\(ok_1470--1530\)%22,public:0](https://polona.pl/search/?filters=creator:%22Jan_ze_Stobnicy_(ok_1470--1530)%22,public:0) [dostęp: 15.01.2020].

⁶ *Itinerarium Jana Tarnowskiego z pobytu w Ziemi Świętej z r. 1518*, oprac. K. Hartleb, „Kwartalnik Historyczny” 1930, z. 1, s. 50–56; *Dziennik podróży Jana Tarnowskiego do Ziemi Świętej z 1518 roku*, przekł. R. Sawa, wstęp i oprac. D. Chemperek, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, R. 49: 2005, s. 181–194.

⁷ W.T. Baranowski, *Dwie peregrynacje z XVI wieku*, [w:] *Prace Komisji do badań nad historią literatury i oświaty*, t. 1, Warszawa 1914, s. 263–289. Oryginał siedemnastowiecznego odpisu znajduje się obecnie w Bibliotece Narodowej (rękopis sygn. BOZ 1202, mikrofilm: sygn. MF 3183–3187).

⁸ M.K. Radziwiłł Sierotka, *Podróż do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu*, oprac. L. Kukulski, Warszawa 1962.

⁹ Zob. D. Kulczycka, *Obraz Ziemi Świętej w prozie polskiej doby romantyzmu*, Zielona Góra 2012.

¹⁰ B. Szczepanowicz, *Ziemia Święta. Geografia biblijna*, Kraków 2014, s. 21.

¹¹ Tamże, s. 61.

Podróżujący do tej bliskowschodniej krainy mogli ujrzeć zarówno miasta lub miejsca działalności człowieka zbudowane w paśmie nadbrzeżnym, u podnóża gór, na szczytach wzniesień lub w dolinach i na obszarach nizinnych oraz zupełnie dzikie tereny. Interesująca jest więc próba przybliżenia, po pierwsze, sposobu poznawania tego różnorodnego przyrodniczo i topograficznie obszaru przez polskich pielgrzymów oraz, po drugie, wykreowanego w ten sposób pewnego rodzaju jego obrazu – wyobrażenia¹².

Współcześnie, „przestrzeń” w kontekście kategorii ontologicznej jest rozumiana jako: „[...] ogół wszelkich relacji zachodzących pomiędzy obiektami bądź zbiór tych obiektów, charakteryzowanych poprzez ich wzajemne rozmieszczenie, rozmiary i kształty¹³. Z kolei z punktu widzenia socjologicznego, przestrzeń „stanowi scenę wszystkich działań i interakcji dla zamieszkujących ją zbiorowości”¹⁴. Zagadnienie „przestrzeni” z perspektywy badań antropologicznych wywołuje również wiele ważnych rozważań na temat „miejsca”, „czasu” oraz „pamięci”¹⁵ i ma wpływ na rozwój teorii: „przestrzeni pamięci”, „miejsca pamięci”, „pamięci zbiorowej”, czy też „pamięci kulturowej”¹⁶. Zdaniem Yi-Fu Tuana: „Przestrzeń” jest bardziej abstrakcyjna niż „miejsce”. To, co na początku jest przestrzenią, staje się miejscem w miarę poznawania i nadawania wartości¹⁷. Dalsze porównywanie przez badacza „przestrzeni” z „miejscem” przyniosło następujące spostrzeżenia: pierwsze pojęcie odsyła do takich skojarzeń, jak: otwartość, wielkość, groza oraz ruch, zaś pole semantyczne drugiego wskazuje na bezpieczeństwo, stabilność oraz pauzę – zatrzymanie w ruchu¹⁸. To w przestrzeni więc lokalizowane są miejsca, a nie na odwrót. Miejsca, według Tuana, można definiować jak stałe punkty, które przyciągają uwagę, bowiem:

Patrząc na panoramiczny krajobraz, zatrzymujemy wzrok na punktach charakterystycznych. Każde takie zatrzymanie wzroku daje dość czasu, żeby stworzyć sobie wyobrażenie miejsca, które przez chwilę powiększa się w naszej wyobraźni¹⁹.

¹² Używane w książce pojęcie „obraz” oraz „wyobrażenie” będzie rozumiane jako określony sposób postrzegania konkretnego, rzeczywistego obszaru, a dokładniej terenów Ziemi Świętej. Wskazówki bibliograficzne na temat literatury traktującej o przestrzeni relanej i wyobrażonej zob. H. Samsonowicz, *Studia nad postrzeganiem przestrzeni przez ludzi średniowiecza*, Poznań 2015, s. 57.

¹³ A. Lisowski, *Typy przestrzeni a geografia*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2014, nr 24, s. 10.

¹⁴ Zob. A. Mencwel, *Wyobrażenia antropologiczne. Próby i studia*, Warszawa 2006, s. 11.

¹⁵ Więcej na ten temat zob. Y.-F. Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, przekł. A. Morawińska, Warszawa 1987; A. Assmann, *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009, s. 101–142; M. Saryusz-Wolska, *Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach*, Warszawa 2011; S. Kaprański, *Pamięć, przestrzeń, tożsamość. Próba refleksji teoretycznej*, [w:] *Pamięć, przestrzeń, tożsamość*, red. S. Kaprański, Warszawa 2010, s. 9–46.

¹⁶ Problematykę przestrzeni i pamięci omawiają, m.in.: M. Foucault, *Inne przestrzenie*, przekł. A. Rejniak-Majewska, „Teksty Drugie” 2005, nr 6, s. 117–125; Z. Rosińska, *Metafory pamięci*, [w:] *Pamięć w filozofii XX wieku*, red. Z. Rosińska, Warszawa 2006; K. Schlögel, *W przestrzeni czas czytamy*, przekł. Ł. Musiał, I. Drozdowska, Poznań 2009.

¹⁷ Y.-F. Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, s. 16.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże, s. 204.

W studium termin przestrzeni stosuje się przede wszystkim na określenie otwartego obszaru, postrzeganego w kategorii ogólnej panoramy krajobrazu, w którym są rozpoznawane miejsca (naturalne elementy topografii, hydrografii, punkty istotne z powodu ich historii, znaczenia symbolicznego lub sakralnego i obiekty znamienne dla działalności człowieka).

Znaczącą rolę w procesie tworzenia wyobrażeń konkretnych obszarów odegrała kartografia (mapy)²⁰ oraz literatura antyczna, zaś w odniesieniu do obszaru Palestyny (Bliskiego Wschodu) głównym źródłem ewokowania jego obrazu od samego początku była przede wszystkim Biblia. Trzeba jednak pamiętać, że zdaniem Marii Morawieckiej „przestrzeń” w średniowieczu:

[...] nie jest kategorią naturalną aksjologicznie i to znajduje swoje odbicie w samym sposobie jej przedstawiania. [...] Ówczesny kartograf zdawał sobie sprawę, że przestrzeń może być dobra lub zła, święta lub świecka i właściwość ta może być podstawową informacją, która powinna zostać zawarta w jej opisie [...].²¹

Przestrzeni nie konstrytuują więc jedynie granice morskich i oceanicznych wód, nurty rzek oraz łądy, wśród których występują obszary zamieszkałe oraz tereny dzikie – naturalne, to znaczy charakteryzujące się krajobrazem niezmiennym przez człowieka, lecz również różnego rodzaju znaczenia (treści kulturotwórcze) – wydarzenia oraz związane z nimi postaci historyczne czy też legendarne (niekiedy fikcyjne).

Zdaniem Hanny Dziechcińskiej zajmującej się między innymi staropolskimi dziennikami podróży:

Przestrzeń dostrzegana przez staropolskich autorów diariuszy, to przede wszystkim przestrzeń o charakterze pragmatycznym, wymierna w jednostkach odległości, linearna, wówczas gdy wskazywano odległość między jednym etapem podróży a drugim, bądź też – znacznie częściej – przestrzeń miejska, zamknięta murami miast i bramami, przestrzeń o formach niemal geometrycznych, wyznaczona planem miasta, kształtem rynku, wysokością budowli²².

Były to deskrypcje prowadzone z praktycznej perspektywy oraz według retorycznych zasad opisu:

Zawarte w retorykach literackie reguły opisu mówiły, w jaki sposób chwalić czy podziwiając miasto należało znaleźć odpowiednie, stosowne do tematu, środki werbalizacji własnych doznań wizualnych. Źródłem była tu retoryka antyczna, [...] traktująca o opisowym przedstawianiu przestrzeni pragmatycznej, sprzyjającej lub nie sprzyjającej ludzkim działaniom²³.

²⁰ Zob. J. Niedźwiedz, *Poeta i mapa. Jan Kochanowski a kartografia XVI wieku*, Kraków 2019, s. 11–33; A. Krawiec, *Ciekawość świata w średniowiecznej Polsce. Studium z dziejów geografii kreatywnej*, Poznań 2010, s. 62–82.

²¹ M.M. Morawiecka, *Szata świata. Kulturowe postrzeganie przestrzeni geograficznej w kartografii średniowiecznej*, „Prace Kulturoznawcze” 2012, t. 14, s. 196.

²² H. Dziechcińska, *O staropolskich dziennikach podróży*, Warszawa 1991, s. 52.

²³ Tamże, s. 53.

Oprócz zestawiania przez staropolskich autorów relacji z podróży krajobrazów „naturalnych” z miejscami antropogenicznymi, diariusze te stanowią, według badaczki, również zapisy jednostkowych *imago mundi*, osobistych odczuć estetycznych, czy też niekiedy również przeżyć (w tym religijnych) ich autorów²⁴. Prowadzone przez Dziechcińską analizy nie objęły dzieł wcześniejszych (w tym utworu Anzelma Polaka oraz diariuszy Tarnowskiego czy też Goryńskiego). Podążając jednak za spostrzeżeniami badaczki, należy zadać pytanie, czy wcześniejsze relacje również zawierają elementy, których źródłem są osobiste przeżycia autorów deskrypcji? Odpowiedź twierdząca pozwoli na otwarcie analizy wybranych tekstów na perspektywę badawczą charakterystyczną dla geopoetyki – współczesnej metodologii koncentrującej się na „przestrzeni” i jej związkach z człowiekiem. Przybliżeniem teorii i praktyk oraz zarazem narzędzi badawczych tej koncepcji zajęła się na polskim gruncie literaturoznawczym Elżbieta Rybicka²⁵.

Impulsem, który wywołuje geopoetyczną perspektywę w analizach utworów literackich, jest zwrot topograficzny²⁶, niezwykle istotny w rozwoju badań nad teorią przestrzeni w obszarze geografii, socjologii, nauk politycznych, historii, literatury, antropologii, filozofii czy też sztuki²⁷. Rozwój refleksji nad przestrzenią przypadł na lata 80. i 90., co miało związek z pojawieniem się nowego zwrotu, bardziej pojemnego – zwrotu kulturowego. Genealogię zwrotu topograficznego (inaczej nazywanego też przestrzennym) oraz obszerny stan badań poświęcony temu zagadnieniu rzeczowo przedstawia Rybicka, której zdaniem konsekwencją zwrotu przestrzennego jest, między innymi:

[...] przejście od koncepcji przestrzeni jako neutralnego kontenera do przestrzeni, która odgrywa aktywną rolę jako narzędzie, środek, cel i metoda działań oraz jest rezultatem społecznego wytwarzania. Innymi słowy jest to przestrzeń uwarunkowana socjokulturowo, doświadczana przez podmioty indywidualne i zbiorowe, choć zarazem jest to przestrzeń warunkująca i kształtująca kulturę, społeczeństwo, tożsamości jednostkowe i ponadjednostkowe. [...] ²⁸.

²⁴ Tamże, s. 99–100.

²⁵ E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014, s. 13.

²⁶ Pojęcie zwrotu przestrzennego odnosi się do powstających już od lat 60. XX wieku licznych koncepcji i teorii podejmujących próby nowego ujęcia kategorii przestrzeni w kulturze. Do ikonicznych przedstawicieli tego zwrotu należą: Henri Lefebvre, Michel Foucault, Gilles Deleuze, Felix Guattari, Marc Augé, zaś na polskim gruncie są to Tadeusz Sławek, Ewa Rewers oraz Stefan Symotiuk. Rozwój refleksji nad przestrzenią przypadł jednak dopiero na lata 80. i 90. XX wieku. Zob. tamże, s. 20–45 oraz s. 306.

²⁷ Ten w sumie interdyscyplinarny zwrot zaowocował rozwojem nowych subdyscyplin w ramach geografii, geografii humanistycznej i kulturowej, zaś w literaturoznawstwie: geopoetyki, geokrytyki, geokulturologii czy też geostetyki. Zob. B. Westphal, *La géocritique. Reel, fiction, espace, Éditions de Minuit*, Paris 2007; W. Szczukin, *Mit szlacheckiego gniazda. Studium geokulturologiczne o klasycznej literaturze rosyjskiej*, przekł. B. Żyłko, Kraków 2006; E. Rybicka, *Geopoetyka, geokrytyka, geokulturologia*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2011, nr 2, s. 27–39.

²⁸ E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce...*, s. 20–45 oraz s. 306.

Historia powstania pojęcia geopoetyki sięga roku 1989, gdy po raz pierwszy zostało ono użyte przez Michela Deguy w książce *Figurations* w ramach francuskiej teorii poetycznej²⁹. Za twórcę geopoetyki przyjęło się jednak uważać Kenneth'a White'a³⁰. Geopoetyka szkockiego eseisty została zdefiniowana bez żadnych odniesień czy też inspiracji czerpanych z jej francuskiej poprzedniczki, opartej na lingwistycznej teorii metafor przestrzennych. Znaczeniowo jest o wiele bardziej pojemna, a jej założenia są bliskie fenomenologicznej koncepcji „bycia w świecie”³¹.

Dla White'a: „geopoetyka zaczyna się wtedy, kiedy ciało wyrusza w przestrzeń”³², bowiem ważne jest, aby wyjść poza utarte schematy, aby sięgnąć „białego terytorium” i odkryć „poetykę przestrzeni” – doświadczyć emocjonalnej reakcji na pierwotne piękno konkretnego miejsca. Wyznaczniki kierunku „geo” White objaśnia w wypowiedziach eseistycznych oraz wywiadach i artykułach³³. Koncepcja White'a zachęca wielu

²⁹ E. Konończuk, *W meandrach geopoetyki*, „Teksty Drugie” 2015, nr 6, s. 220.

³⁰ Zob. K. White, *The Great Field of Geopoetics. Founding Texts*. <https://www.institut-geopoetique.org/en/founding-texts/133-the-great-field-of-geopoetics> [dostęp: 9.04.2020]. K. White, *Poeta kosmograf*, oprac. i przekł. K. Brakoniecki, Olsztyn 2010, s. 7–10. A także strona online instytutu: <https://www.institut-geopoetique.org/en/presentation-of-the-institute> [dostęp: 15.10.2019].

³¹ E. Konończuk, *dz. cyt.*, s. 221.

³² Tamże.

³³ Utwory eseistyczne White'a to przede wszystkim zapis licznych podróży praktykowanych w duchu geopoetyki. Zob. tenże, *Le figure du Delors*, Paris 1982; tenże, *L'Esprit nomade*, Paris 1987; tenże, *Le Plateau de l'albatros: Introduction à la géopoéthique*, Paris 1994; tenże, *The Wanderer and his Charts*, Edinburgh 2004, tenże, *L'Ermitage de Brumes*, Paris 2005; tenże, *L'itinéraire de Kenneth White*, Rennes 1990; tenże, *L'expérience du lieu: perspectives géopoétique*, [w:] *Marche et paysage. Les Chemins de la géopoétique*, édité par. B. Lévy, A. Gillet, Genève 2007; tenże, *La carte de Guido. Un pèlerinage européen*, Paris 2011. Do popularyzacji twórczości White'a, przybliżania jej polskiemu czytelnikowi, przyczynili się Radosław Nowakowski, Kazimierz Brakoniecki oraz Agata Czarnacka. Zob. K. White, *Niebieska droga*, przekł. R. Nowakowski, Warszawa 1992, tenże, *Atlantica: wiersze i rozmowy*, przekł. K. Brakoniecki, Olsztyn 1998; tenże, *Poeta Kosmograf*, przekł. K. Brakoniecki, Olsztyn 2010; tenże, *Zarys geopoetyki*, przekł. A. Czarnacka, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2001, nr 2, s. 7–25; tenże, *Geopoetyki*, przekł. K. Brakoniecki, Olsztyn 2014; *Otwarty Świat*, przekł. K. Brakoniecki, Olsztyn 2017. Zaś idea geopoetyki skoncentrowała na sobie uwagę szczególnie Elżbiety Rybickiej, Małgorzaty Czermińskiej, Magdaleny Marszałek oraz Anny Kronenberg, która szczególnie promuje wątek ekokrytyczny: zob. E. Rybicka, *Geopoetyka (o mieście, przestrzeni i miejscu we współczesnych teoriach i praktykach kulturowych)*, [w:] *Kulturowa teoria literatury. Główne pojęcia i problemy*, red. M.P. Markowski, R. Nycz, Kraków 2006, s. 471–490; taż, *Miejsce, pamięć, literatura (w perspektywie geopoetyki)*, „Teksty Drugie” 2008, nr 1–2, s. 19–32; taż, *Od poetyki przestrzeni do polityki miejsca. Zwrót topograficzny w badaniach literackich*, „Teksty Drugie” 2008, nr 4, s. 21–38; taż, *Mapy. Od metafory do kartografii krytycznej*, „Teksty Drugie” 2013, nr 4, s. 30–47; taż, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014; M. Czermińska, „Punkt widzenia” jako kategoria antropologiczna i narracyjna w prozie niefikcyjnej, „Teksty Drugie” 2003, nr 2–3, s. 11–27; taż, *Świadectwo, ślad i milczenie wobec doświadczeń Historii*, [w:] *Teraźniejszość i pamięć przeszłości. Rozumienie historii w literaturze polskiej XX i XXI wieku*, red. H. Gosk, A. Zieniewicz, Warszawa 2006, s. 86–100; taż, *Miejsca autobiograficzne. Propozycja w ramach geopoetyki*, „Teksty Drugie” 2011, nr 5, s. 183–200; M. Marszałek, „Pamięć, meteorologia oraz urojenia”: środkowoeuropejska geopoetyka Andrzeja Stasiuka, [w:] *Literatura, kultura i język polski w kontekstach i kontaktach światowych. III Kongres Polonistyki Zagranicznej*, red. M. Czermińska, K. Meller, P. Filiciński, Poznań 2007; A. Kronenberg, *Geopoetyka. Związki literatury i środowiska*, Łódź 2014.

artystów do jej praktykowania³⁴, a komentarze analityczne prowadzone w duchu geopoetyki odnoszą się nie tylko do literatury, ale również do aktualnych projektów podejmowanych w ramach szeroko rozumianej kultury. Otwartość geopoetyki oraz różnorodność jej pojmowania dały wiele możliwości rozwoju pojęcia³⁵.

Inspirującymi dla obecnej publikacji poświęconej staropolskim zabytkom prezentującym obszar Ziemi Świętej oraz etapy podróży odbywanych peregrynacji do Jerozolimy są szczególnie dwa aspekty pracy White'a: poszukiwanie „głosu pierwotnego krajobrazu”, czyli natury niewyikłanej w sieć relacji historycznych, politycznych, ekonomicznych i społecznych, uchwyconej w literaturze³⁶ oraz traktowanie relacji z podróży jako „książek – marszrut” czy też „książek – tras”, będących, zdaniem White'a, zapisem jednostkowego doświadczenia przestrzennego³⁷. Przełożenie założeń szkockiego badacza na język analizy tekstów literackich wymaga jednak pewnego rodzaju oderwania od poetycko-filozoficznego źródła geopoetyki. Nie będzie to pierwsza tego rodzaju próba, bowiem, jak podaje Elżbieta Konończuk, w polskim dyskursie literaturoznawczym geopoetyka zaistniała w wielu, niekiedy sprzecznych ze sobą, koncepcjach³⁸.

Kluczowe dla monografii metodologiczne rozwiązania analityczne przynosi geopoetyka rozumiana jako część kulturowej teorii literatury reprezentowanej i promowanej w Polsce przez Rybicką. Jej zdaniem do zadań geopoetyki należy, między innymi

³⁴ Jednym z popularniejszych w Polsce praktyków geopoetyki wyływającej z refleksji White'a jest Mariusz Wilk. Badacz doskonale oddaje myśl szkockiego eseisty w autorskiej serii *Dziennika Północnego*. Składa się on z czterech części, które ukazywały się na przestrzeni kilkunastu lat (od 2006 do 2014 roku): *Dom nad Oniego*, *Tropami Rena*, *Lotem Gęsi*, *Dom Włóczęgi*. Więcej na temat Wilka oraz jego twórczości zob. E. Iwańska, *Pisarz – Nomada – Geopoetycki nurt w twórczości Mariusza Wilka*, „Świat Tekstów. Rocznik Słupski” 2016, nr 14, s. 117–130; M. Marszałek, *Rosyjska Północ jako punkt widzenia: geopoetyczne strategie w prozie Mariusza Wilka*, „Rocznik Komparatystyczny” 2011, nr 2, s. 97–110; M. Krajewska, *Oswoić słowo. Komentarze w północnych książkach Mariusza Wilka i ich rosyjskich przekładach*, Toruń 2017.

³⁵ Aktualnie wymienia się sześć sposobów jego rozumienia. Geopoetyka jest więc, po pierwsze, refleksją teoretyczną, której reprezentantem jest White; po drugie, francuskim ruchem intelektualnym, artystyczno-literackim; po trzecie, sposobem postrzegania świata i tworzenia dzieła sztuki (według koncepcji White'a); po czwarte, twórczością (wszelkimi dziełami artystycznymi tworzonymi w duchu geopoetycznej refleksji); po piąte, geokrytyką, czyli teorią geoanalizy tekstu; oraz po szóste, działalnością dydaktyczną. Zob. O. Weretiuk, *Próba określenia i uporządkowania znaczeń związanych z geopoetyką*, „Porównania” 2013, t. 12, s. 27.

³⁶ K. White, *Poeta Kosmograf*, przekł. K. Brakoniecki, Olsztyn 2010, s. 21.

³⁷ Zdaniem White'a: „książka podróżnicza jest zapisem kilometrów, kulturalnej turystyki” (z odrobiną historii czy też informacjami o kulinariach itp.), zaś „książka – drogowskaz” to zapis poetyki doświadczenia miejsca. Tamże, s. 23–24.

³⁸ Do takich koncepcji należy np. poetycko-regionalistyczna geopoetyka Brakonieckiego, autogeobiograficzny projekt badań Czerwińskiej, wzbudzająca wiele kontrowersji Edwarda Kasperskiego antropocentryczna propozycja geopoetyki jako dyscypliny badającej kulturowe formy antropomorfizacji przestrzeni czy też „zielone czytanie” Kronenberg. Zob. M. Czerwińska, *Miejsca autobiograficzne: propozycja w ramach geopoetyki*, „Teksty Drugie” 2011, nr 5, s. 183–200; E. Kasperski, *Geopoetyka. Ku nowej poetyce przestrzeni – pierwszy krok w chmurach*, [w:] *Geografia wyobrażona regionu. Literackie figury przestrzeni*, red. D. Kalinowski, A. Kuik-Kalinowska, M. Mikołajczak, Kraków 2014, s. 21–40; A. Kronenberg, *Geopoetyka. Związki literatury i środowiska*, Łódź 2014.

śledzenie i badanie cyrkulacji oraz ich rezultatów w kilku obszarach, do których badaczka zalicza przede wszystkim:

a) „wędrówki pojęć”, jak na przykład samej geo-poetyki;

b) przemieszczenia zachodzące pomiędzy przestrzenią geograficzną a twórczością literacką (polegają one na transferze zjawisk ze świata literackiego do rzeczywistości i na odwrót);

c) obecność i nieustające „krażenia w kulturze wyobrażeń przestrzennych konkretnych miejsc i terytoriów, a więc tworzenia geografii wyobrażonej oraz imagologii terytorialnych, które konstituują wielogłosową historię danych obszarów”³⁹.

Dla wybranego materiału badawczego, czyli szesnastowiecznych piśmienniczych reprezentacji Ziemi Świętej, istotne są dwa ostatnie z wymienionych pól cyrkulacji. Pozwalają one założyć, że deskrypcja Anzelma Polaka oraz relacje z peregrynacji Tarnowskiego, Goryńskiego oraz Radziwiłła Sierotki są jednocześnie „świadectwem przepływów” między przestrzenią geograficzną a literaturą, jak i „medium niosącym wyobrażenia miejsc”, czy wreszcie „aktualizującą” narracją, która, jak podaje Rybicka: „reinterpretuje bądź wprowadza do obiegu nowe imagologie”⁴⁰ – w tym konkretnym przypadku o obszarze Palestyny. Piśmiennicze reprezentacje Ziemi Świętej nie tylko mogły więc podlegać rozpowszechnianiu, ale same również „dystrybuowały” czy też „multiplikowały” pewien schemat myślenia o przedstawionym terytorium, co może wskazywać dodatkowo na ich performatywny charakter⁴¹.

W celu sprawdzenia opisanych pól cyrkulacji, czyli przemieszczeń zachodzących pomiędzy przestrzenią Ziemi Świętej⁴², a twórczością literacką oraz wpływu piśmienniczych artefaktów na wyobrażenie tego obszaru, konieczne jest: po pierwsze, określenie kulturowej roli terenu Palestyny, po drugie, przybliżenie okoliczności powstawania piśmienniczych reprezentacji, to jest „wyobrażeń przestrzennych” tego miejsca, oraz po trzecie, scharakteryzowanie ich funkcji w obiegu czytelnicznym. Pomocne okażą się prace historycznoliterackie poświęcone okolicznościom podróżowania do Ziemi Świętej⁴³, a także geograficzne – szczególnie monografia Barbary Szczepanowicz⁴⁴ (kontynuatorki badań prowadzonych według założeń Wincentego Pola⁴⁵) w całości dedykowana

³⁹ E. Rybicka, *Geo-poetyka. Przestrzeń i miejsce...*, s. 120–121.

⁴⁰ Tamże, s. 121.

⁴¹ O funkcjach literatury rozumianej jako performatywny akt – akt lektury, zob. E. Fischer-Lichte, *Performatywność*, przekł. M. Borowski, M. Sugiera, Kraków 2018, s. 179–193.

⁴² O warunkach naturalnych Ziemi Świętej zob. J. Trępińska, *Warunki naturalne Ziemi Świętej jako części terytorium Izraela*, „Peregrinus Cracoviensis” 1998, z. 6, s. 17–26.

⁴³ Zob. np. H. Dziechcińska, *Świat i człowiek w pamiątkach trzech stuleci: XVI – XVII – XVIII*, Warszawa 2003; M. Balard, *Wyprawy krzyżowe i łaciński Wschód XI–XIV w.*, przekł. M. Witkowski, Warszawa 2005; W. Mruk, *Pielgrzymowanie do Ziemi Świętej w drugiej połowie XIV wieku*, Kraków 2005. Stan badań dotyczący zjawiska peregrynowania do Ziemi Świętej oraz roli tego miejsca w kulturze, zob. na s. 36–75.

⁴⁴ B. Szczepanowicz, *Ziemia Święta. Geografia biblijna*, Kraków 2014.

⁴⁵ Założyciel i kierownik pierwszej w Polsce Katedry Geografii Powszechnej, Fizycznej i Porównawczej na Uniwersytecie Jagiellońskim (1849–1852). W programie nauczania Pol uwzględnił zagadnienia związane

geografii miejsc związanych z dziejami biblijnymi. Inspirująca będzie także praca Jakuba Niedźwiedzia na temat wpływu kartografii na twórczość Jana Kochanowskiego⁴⁶ oraz książka Adama Krawca, który w praktyce wykorzystał narzędzia znamienne dla geografii humanistycznej i dokonał analizy źródeł średniowiecznej, „wielkiej narracji” geograficznej, a dokładniej: historiografii, tekstów *stricte* geograficznych (kosmografii, deskrypcji związanych z podróżowaniem) oraz map⁴⁷.

Z punktu widzenia geografii humanistycznej wyobrażenia geograficzne powinno się badać przez pryzmat człowieka, bowiem to on nieustannie dokonuje „konceptualnej organizacji świata” – tworzy „mentalne mapy”⁴⁸ przestrzeni, do których budowy wykorzystuje informacje z takich źródeł, jak na przykład: autopsja, proces edukacji oraz dziedzictwo kulturowe⁴⁹. Zatem ważnym czynnikiem wpływającym bezpośrednio na kształt narracji na temat konkretnej przestrzeni są uwarunkowania kulturowe⁵⁰. W rezultacie wyróżnia się cztery rodzaje geografii: mentalną, kreacyjną (wyobrażoną), znaczeń (w tym sakralną) oraz pomiaru⁵¹.

Przestrzeń o charakterze mentalnym jest aprioryczna, bowiem powstaje na podstawie stereotypów oraz powtarzanych obrazów i informacji (zawartych, na przykład w materiałach kartograficznych czy deskrypcjach). W taki sposób kreowane są tak zwane „mapy mentalne”⁵², które „układają”, „porządkują” przestrzeń, to znaczy tworzą jej „psychologiczną reprezentację”⁵³.

Przestrzeń kreacyjna (wyobrażona), zdaniem Edwarda Saida⁵⁴, jest przeciwieństwem przestrzeni „rzeczywistej”, obiektywnej, naukowej, empirycznej przy jednoczesnym byciu jej dopełnieniem⁵⁵. Zdaniem Krawca pojęcie to odnosi się do: „arbitralnie

z geografią Ziemi Świętej. Prowadzone przez badacza wykłady stały się podstawą publikacji (wydanej własnym nakładem w 1863 roku we Lwowie), pt. *Geografia Ziemi Świętej w dwóch księgach*.

⁴⁶ J. Niedźwiedź, *dz. cyt.*

⁴⁷ A. Krawiec, *Ciekawość świata w średniowiecznej Polsce. Studium z dziejów geografii kreacyjnej*, Poznań 2010.

⁴⁸ Tamże, s. 48.

⁴⁹ Tamże. Przykładem takiego podejścia badawczego może być książka Kathariny Piechocki *Cartographic Humanism. The Making of Early Modern Europe*. Autorka publikacji podejmuje próbę ponownego zobrazowania, czy też przybliżenia obrazu kontynentu XV/XVI-wiecznej Europy, opierając się w swych działaniach na różnorodnych źródłach: kartograficznych, literackich czy też historycznych. Zob. K.N. Piechocki, *Cartographic Humanism. The Making of Early Modern Europe*, Chicago 2019.

⁵⁰ K. Wojciechowski, *Wstęp*, [w:] Y.-F. Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, przekł. A. Morawińska, Warszawa 1987, s. 5 nn.

⁵¹ Zob. A. Krawiec, *dz. cyt.*, s. 48–62.

⁵² Pojęcie mapy mentalnej bliżej scharakteryzował Yi-Fu Tuan. Zob. Y.-F. Tuan, *Images and Mental Maps*, „Annals of the Association of American Geographers” 1975, nr 65, s. 208–211.

⁵³ A. Krawiec, *dz. cyt.*, s. 48–49

⁵⁴ E.W. Said, *Orientalizm*, przekł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Poznań 2005. Twórca pojęcia geografii kreacyjnej.

⁵⁵ Rybicka zaznacza dodatkowo, że: „Z uwag Saida można jeszcze wyprowadzić kilka dookreśleń. Po pierwsze, podkreśla on sytuacyjność wiedzy i pozycyjność podmiotowego punktu widzenia, co prowadzi

skonstruowanego obrazu określonego obszaru i jego mieszkańców, odzwierciedlającego uprzedzenia i pragnienia jego twórców oraz stosunek władzy między nimi a przedmiotami wyobrażeń⁵⁶. Główni przedstawiciele geografii humanistycznej – Derek Gregory, David Harvey czy też Edward Soja – poszerzyli założenie Saida. Badacze zwrócili uwagę, że w sumie wszystkie deskrypcje przestrzeni można traktować jako kreacje, w których nie ma miejsca na obiektywizm twórców (na eliminację ich wyobrażeń oraz doświadczeń). Zachowane w formie materialnej (jako części różnego rodzaju utworów) opisy przestrzeni stanowią performatywne „archiwum”, mające realny wpływ na kształtowanie obrazów u odbiorców tekstów⁵⁷.

Należy dodać, że dawniej przestrzeń przedstawiano jednak najczęściej poprzez jej znaczenia oraz położenie względem siebie występujących na jej obszarze punktów. Istotniejsza jednak od geografii pomiaru⁵⁸, w kontekście niniejszych badań, jest kwestia „znaczeń”, bowiem to one stawały się częścią tak zwanej „przed-wiedzy” – często sprzecznej z rzeczywistością. „Znaczenia” dominowały więc nad obiektywnym oglądem przestrzeni – treści symboliczne charakteryzowały konkretne punkty geograficzne⁵⁹. Jedną z odmian znaczeń nadawanych przestrzeniom były i nadal są znaczenia sakralne, które, zdaniem Haliny Manikowskiej, będąc lokalizowane w konkretnych, rzeczywistych, prawdziwych punktach, symbolizują konwergencję *sacrum* i *profanum*⁶⁰. W ramach, ogólnie mówiąc, geografii sakralnej można przedstawiać obszary całych regionów lub na przykład wybranej, konkretnej ekumeny⁶¹.

W monografii zakłada się, że deskrypcje obszaru Ziemi Świętej autorstwa Polaków należy rozumieć jako przejawy geografii mentalnej – autorów deskrypcji – zaś ich całą grupę jako przejaw geografii kreacyjnej, która ugruntowała rodzimą „narrację” o obszarze Palestyny oraz stała się narzędziem „aktualizacji” wydarzeń symbolicznych podczas każdorazowego aktu lektury.

do wniosku, iż nie ma niewinnej neutralnej reprezentacji przestrzeni. Po drugie, kładzie ona nacisk na widzenie, oglądanie, patrzanie, obserwowanie, a zatem na kulturową konstrukcję spojrzenia na określone terytoria. Po trzecie, geografia wyobrażona działa niejako dwukierunkowo, tworzy obraz nie tylko przedmiotu, ale też podmiotu, [...]. Po czwarte, reprezentacje w geografii wyobrażonej są fikcjami w etymologicznym znaczeniu tego słowa (*fingere* jako tworzyć, kształtować), ale ich cytatowość, powtarzalność sprawi, iż nabierają performatywnego charakteru”. E. Rybicka, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce...*, s. 204.

⁵⁶ A. Krawiec, *dz. cyt.*, s. 50.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Celem geografii pomiaru, w przeciwieństwie do geografii znaczeń, jest przekazywanie uporządkowanego obrazu przestrzeni, obiektywnego oraz eliminującego subiektywną ocenę czy też doświadczenie obserwatora opisywanej przestrzeni. Zob. tamże, s. 58.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ H. Manikowska, *Geografia sakralna miasta*, [w:] *Animarum cultura. Studia nad kulturą religijną na ziemiach polskich w średniowieczu*, t. 1: *Struktury kościelno-polityczne*, red. H. Manikowska, W. Brojer, Warszawa 2008, s. 96.

⁶¹ Warto zaznaczyć, że geografii znaczeń nie należy zestawiać z pojęciem topografii sakralnej tudzież kościelnej – zajmują się one bowiem przede wszystkim opisywaniem lokalizacji obiektów kultu bez uwzględniania ich znaczeń. Zob. tamże, s. 96–97.

Wieńcząca książkę charakterystykę staropolskich opisów przestrzeni Ziemi Świętej, w tym zachodnioeuropejskich imagologii na jej temat (utrwalonych w pielgrzymich deskrypcjach) oraz skierowanie wywodu na aspekt znamieny dla White'a, czyli na poszukiwanie w piśmienniczych pamiętkach zapisu jednostkowego „doświadczenia naturalnej przestrzeni”, poprzedzi proces wykazania (w części trzeciej książki) przynależności gatunkowej omawianych tekstów oraz charakterystyki zawartych w nich topograficznych deskrypcji.

Dowodzenie dotyczące sposobów ukazywania kategorii przestrzeni w literaturze podróżniczej zostało oparte na wynikach badań Romana Krzywego – przedstawionych w jego studium na temat topiki dawnego podróżopisarstwa⁶². Zdaniem badacza topika podróży oraz związane z nią formuły, argumenty czy też informacje tworzyły komplementarne wypowiedzi, w których, już od czasów antycznych, autorzy pragnęli jak najlepiej oddać za pomocą słowa „tło” wydarzeń, czyli przestrzeń⁶³. Już wtedy opracowano specyfikację różnych typów miejsc oraz szczegółowe reguły ich deskrypcji. Przeciwwstawiano miejsca „naturalne” „sztucznym”, czyli stworzonym przez człowieka; świeckie – świętym; prywatne – publicznym⁶⁴. Do środków służących deskrypcji różnych typów miejsc i obiektów Krzywy włączył: szablon chorograficzny, elementy topiki *descriptio urbis* oraz konwencję opisu miejsca uroczego (*locus amoenus*) i miejsca ponurego (*locus horridus*).

Interesujące i niezwykle ważne w tej części publikacji okazały się również wyniki badań Dariusza Rotta. W studium poświęconym w całości staropolskim chorografom badacz określa cechy gatunku, jego źródła oraz opisuje rozwój. Jak się okazuje, ściśle użytkowy, autonomiczny gatunek z czasem stał się podrzędny wobec formy diariusza, relacji z podróży, przewodnika – uległ zintegrowaniu z częścią tych dzieł⁶⁵.

Prace Krzywego oraz Rotta pozwoliły dokładnie usytuować wybrane piśmiennicze pamiętki na tle tradycji retorycznej oraz określić modele opisywania przestrzeni Ziemi Świętej w piśmiennictwie użytkowym (geograficznym – chorografiach i niefikcjonalnej literaturze podróży – przewodnikach). Modele prezentacji przestrzeni rekomendowane przez zasady retoryki, znamienne dla chorografii oraz średniowiecznych bedekerów, zostały zaadaptowane przez autorów dzieł o charakterze pamiętnikarskim. Spostrzeżenie to jest kluczowe dla analizy rodzimych deskrypcji Ziemi Świętej i odnalezienia

⁶² R. Krzywy, *Wędrowniki z Mnemozyne. Studia o topice dawnego podróżopisarstwa*, Warszawa 2013. Interesującymi pozycjami traktującymi o dawnych opisach podróży są także studia Antoniego Mączaka oraz Łukasza Burkiewicza. Uwaga przywołanych autrów bardziej skierowana jest jednak na akt fizycznej podróży, rekonstrukcję okoliczności i warunków podróżowania, w jakich musieli odnieść się ówczesni pielgrzymujący. Zob. A. Mączak, *Życie codzienne w podróżach po Europie w XVI i XVII wieku*. Warszawa 1980; Ł. Burkiewicz, *Życie codzienne w podróży na przykładzie „Ambasady do Tamerlana” (1403–1406)*. Kraków 2019.

⁶³ R. Krzywy, *dz. cyt.*, s. 269.

⁶⁴ T. Michałowska, *Wizja przestrzeni w liryce staropolskiej (rekoncesans)*, [w:] *Przestrzeń i literatura*, red. M. Głowiński, A. Okopień-Sławińska, Wrocław 1978, s. 97–98.

⁶⁵ D. Rott, *Staropolskie chorografie. Początki – rozwój – przemiany gatunku*, Katowice 1995.

w nich ewentualnych osobistych interakcji – geopoetycznej cyrkulacji, dialogu – podmiotów (autorów utworów) z naturalną przestrzenią, wykazania kierunku rozwoju części opisowych dotyczących przestrzeni i czynników wpływających na ten proces. Dopiero po rozpoznaniu warstwy topograficznego opisu wynikającej z zasad deskrypcji przestrzeni można doszukiwać się śladów jednostkowej realizacji podróży, zapisów doświadczeń autorów tekstów – pewnego rodzaju „doświadczenia” przez nich naturalnej przestrzeni Ziemi Świętej, a także określić poziom performatywności omawianych utworów w odniesieniu do przestrzeni geograficznej.

Przeprowadzenie analizy szesnastowiecznych tekstów z uwzględnieniem geopoetycznej perspektywy wymusza interdyscyplinarne podejście badawcze. W monografii zostaną więc w szczególności wykorzystane prace historyczno-geograficzne oraz literaturoznawcze. Kluczowe narzędzia metodologiczne podsuwa zaś retoryka literacka. Na książkę składają się cztery rozdziały. Pierwszy stanowi rozbudowany stan badań obejmujący: zreferowanie literatury przedmiotu (prace poświęcone średniowiecznej kulturze pielgrzymowania do Ziemi Świętej oraz opisywania peregrynacji do Bożego Grobu); prezentację tradycji zachodnioeuropejskiego pielgrzymowania do Jerozolimy i utworów, w których opisano obszar Ziemi Świętej; przegląd prac i materiałów źródłowych dających obraz historii polskiego pątnictwa do końca XVI wieku, dzięki któremu możliwe będzie wskazanie obszarów wymagających omówienia.

Rozdział drugi pracy w pierwszej kolejności prezentuje kartograficzne i retoryczne źródła średniowiecznych wzorów opisywania przestrzeni w literaturze niefikcjonalnej – podróżniczej. Narzędzia w nich wykorzystywane, jak na przykład opis kartograficzny⁶⁶ czy retoryczny model *descriptio regionum*⁶⁷, miały bowiem znaczący wpływ na budowanie wyobrażeń o świecie u późniejszych autorów, a tym samym na tworzone przez nich deskrypcje przestrzeni.

W drugiej kolejności poddano charakterystyce cztery modele prezentacji przestrzeni Ziemi Świętej: model kartograficzny, chorograficzny, retoryczny oraz model znamieny dla średniowiecznych bedekerów. Pozwoliło to na uchwycenie deskryptywnej formuły – stosowanej niezależnie od przynależności gatunkowej dzieł.

Trzeci, analityczny rozdział książki inauguruje prezentacja deskrypcji Ziemi Świętej autorstwa Anzelma Polaka. Następnie, w porządku chronologicznym, opracowaniu poddano relację Tarnowskiego, dziennik Goryńskiego oraz diariusz Radziwiłła Sierotki. W omówieniu materiału źródłowego każdorazowo uwzględniono: 1) informacje na temat biografii ich autorów oraz okoliczności podjęcia peregrynacji do Ziemi Świętej; 2) historię recepcji dzieł; 3) analizę literacką skoncentrowaną przede wszystkim na ukazywaniu w utworach naturalnych elementów topograficzno-hydrograficznych oraz kwestię ustalenia przynależności gatunkowej omawianych dzieł i sposobu przypisywania ich do konwencji deskrypcji przestrzeni.

Wnioski wypływające z analitycznej części są kluczowe dla dociekań przedstawionych w rozdziale czwartym książki. Zostanie w nim bowiem podjęta próba spojrzenia

⁶⁶ J. Niedźwiedź, *dz. cyt.*, s. 11–31.

⁶⁷ R. Krzywy, *dz. cyt.*, s. 25–70.

na opisy przestrzeni Ziemi Świętej w sposób znamieny dla geopoetyki. Zostaną udzielone odpowiedzi na pytania dotyczące: a) sposobu doświadczania zwiedzanej przestrzeni (jej naturalnych elementów) przez polskich pielgrzymów; b) charakteru obrazu obszaru Ziemi Świętej wyłaniającego się z deskrypcji; c) poziomu performatywności omawianych tekstów.

Ostatecznie podjęta próba badawcza, w której wykorzystane zostaną dwie perspektywy analityczne (pierwsza, opierająca się na konwencji retorycznej oraz druga, odsyłająca do geopoetyki), pozwoli ustalić wynikające z osobistych doświadczeń twórców pozaliterackie (pochodzące z relacji człowieka z przestrzenią) impulsy do sporządzenia deskrypcji. Dążyć się będzie również do scharakteryzowania oraz zrozumienia sposobów postrzegania przez polskich pielgrzymów bliskowschodniego obszaru.

* * *

Książka jest poprawioną wersją rozprawy doktorskiej, obronionej 8 lipca 2021 roku na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Łódzkiego. Jej publikację zawdzięczam promotorowi Panu Profesorowi Michałowi Kuranowi, który czuwał nad procesem wydawniczym i na którego pomoc i szczerą opinię mogłam liczyć od samego początku obranej przeze mnie drogi naukowej – dziękuję za niesłabnącą wiarę w moje możliwości i inspirowanie do dalszego eksplorowania literatury. Podziękowania kieruję również do Recenzentów: Pana Profesora Dariusza Rotta, który dostrzegł i docenił oryginalność obranego przeze mnie kierunku badawczego, Pani Profesor Marty Wojtkowskiej-Maksymik i Pana Profesora Witolda Wojtowicza – za wnikliwą lekturę i udzielenie sugestii, które pozwoliły nadać ostateczny kształt książce.

W sposób szczególny dziękuję Bliskim i Przyjaciołom za wyrozumiałość i wszechstronne wsparcie.